

Uthamra gårds historia

Del 1

Eva Kristiansson

UTHAMRA står det på en skylt, när man lämnat Täby kyrkby och kommit in i Vallentuna. Området där uppfattas av många som Uthamra i Vallentuna, men det egentliga Uthamra – gården och f d byn – ligger på andra sidan Vallentunasjön. Vad som finns vid Stockholmsvägen är gårdens bergiga och skogiga utmarker, nu med många villor och radhus. Uthamras grannby, Kragsta, har på samma sätt utmarker på sjöns östra sida, som givit namn bl a till en ICA-marknad på Stockholmsvägen.

Del 1 som följer här är en översikt av Uthamras historia. I del 2 i nästa nummer av Vallentuna Förr och Nu kommer episoder från Uthamra under 1800- och 1900-talen att presenteras.

Fortid

Uthamra gård ingår i ett sammanhängande kulturgeografiskt område väster om Vallentunasjön. Uthamras läge framgår av kartan ovan. Området har bevarat mycket av det gamla odlingslandskapet såsom gårdar och byar, gränser mellan byar, vägar, åkrar, ängar och utmarker och inte minst gravfält och andra fornlämningar. Spridda bronsåldersgravar visar att området befolkats när landhöjningen medgivit, dock med en troligtvis rätt gles bosättning. Ett gravfält vid Vallentunasjön på Kragstas marker, nära Uthamra, har omkring 110 gravar från både äldre och yngre järnålder. Flertalet gravfält i anslutning till byarna och gårdarna inom området härrör dock från yngre järnålder, vilket tyder på att bebyggelsen huvudsakligen formats under denna tid.

Uthamra var by med två-fyra gårdar mycket tidigt. Byn är åtminstone lika gammal som gravfältet som finns i omedelbar anslutning till den nutida gården. Ett 70-tal gravar ingår i detta, varav sju högar, 61 rundastenssättningar och två rektangulärastenssättningar. Gravfältet – med Riksantikvarieämbetets beteckning 45 – har inventerats

1978 men är inte utgrävt. Gravskicket ger en datering till yngre järnålder och fältet har säkert använts under 500 år fram till 1000-talet.

Förutom gravfältet finns andra spridda fornminnen på Uthamras marker, t ex en stensträng och ett par gravar på höjdområdet norr om nuvarande gårdsbyggnader. Både stensträng och gravar är troligen från äldre järnålder, gravarna eventuellt bronsålder.

Redan namnet Uthamra väcker intresse. Enligt Per Vikstrand vid Språk- och fornminnesinstitutet i Uppsala omtalas Uthamra i ett brev utfärdat den 19 juli 1348 och skrivs *Volthambre* och *Wlthambre*. Andra belägg för namnet är *vthammar* 1535, *wlthamer* 1539 och *Wlthammar* 1554. Bokstäverna v och w står här för u och en fornsvensk form *Uthambra* kan rekonstrueras. Senare tar formen Uthamra över men Språk- och fornminnesinstitutet har i sina samlingar namnet *Uthamra* upptecknat så sent som från 1951.

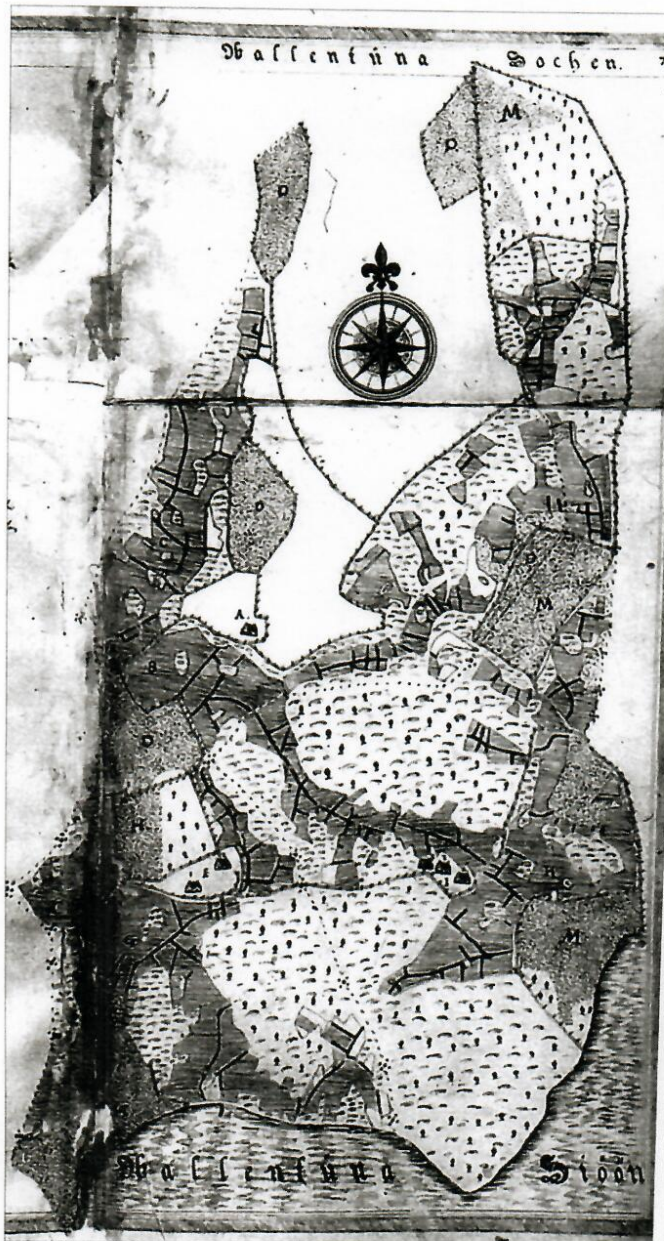
Uthamra gård år 2004. Foto: Svante Berg.

Senare leden i namnet *-hammar* syftar i uppländska ortnamn på steniga backar, moränhöjder och liknande. Vad *Ut-* eller *Utr-* står för är mera oklart. Det kan möjligen komma från hult dvs dunge av lövträd. *Hult* i ett ortnamn förknippas vanligen inte med Uppland men finns söderut upp till Sörmland och har troligen varit känt även i Uppland. Enligt denna tolkning, som dock är osäker, skulle namnet ursprungligen varit *Hulthamra* och betyda ungefär "den

steniga backen på vilken det växer lövskog".

Sigge Rahmqvist, Det medeltida Sverige, är medeltids-historiker och har delvis en annan tolkning av namnet Uthamra och ser ett mönster i det topografiska läget för byar och gårdar där efterleden *-hamra* eller *-hammar* ingår i namnet. De återfinns i Uppland och Sörmland längs vattenleder som varit seglingsbara för bortåt 2000 år sedan, då Östersjön var 8-10 meter högre än nu. Tydligast syns detta

kring Långhundraledens inre delar, t ex Stora och Lilla Benhamra och särskilt kring den torrlagda sjön Hederviken med namn som Lövhama, Häradshama och Mälhamra. Ett annat exempel är den tränga vattenled som i äldre tider bildade en naturlig gräns mellan Häbo härad i Tiundaland och Årlinghundra härad i Attundaland, där det finns Kolhammar och Brantshammar. Namntypen finns också vid farleder mellan Mälärarna. Vid samtliga dessa orter finns dominerande, ofta branta bergshöjder som skjuter ut som uddar i den gamla farleden. Namn som Uthamra och Skälhamra är troligen genuina naturnamn ursprungligen givna av sjöfarande. Bosättningar intill fick snart sitt namn efter dessa naturföreteelser. Enligt denna tolkning skulle Uthamra – och även Skälhamra – fått namn senast under romersk järnålder för ungefär 2000 år sedan, då Vallentunasjön ingick i vattenleder i förbindelse med Östersjön via Edsviken och Norrviken eller med Mälarens nordöstra delar.

Karta över Uthamra, Grävelsta och Säby byar hämtad ur den geometriska jordeboken från 1636.

Medeltid

Det finns få bevarade dokument från tidig medeltid, men Sigurd Rahmqvist har några uppgifter som rör Uthamra. Denna by är första gången omnämnd i början av 1200-talet, då Vallentuna kyrka ägde 10 penningar jord i byn. I den odaterade förteckningen över kyrkans jord som ingår i den berömda "Vallentunaboken" skrivs namnet *Holtahamar*. Denna jord har kyrkan tydligen avyttrat under samma århundrade, ty i kyrkoherden Mathias förteckning över kyrkans jordegendom 1290 saknas Uthamra.

I detta sammanhang kan det vara intressant att veta, att den medeltida jordtaxeringen utgick från penningssystemet, som omsattes i yta. Ett markland var vad som behövdes för ett hushåll, dvs ett hemman. Relationen mellan de olika ytmåtten var 1 markland = 8 öresland = 24 örtugland = 192 penningland. Som riktvärde på 1 örtugland kan användas 1 tunnland, dvs den markyta som såddes med en tunna utsäde. I stort sett motsvarar detta 5 000 kvm.

I ett bytesbrev skrivet på latin från 1348 skrivs namnet *in villa Volthambre*, som betyder i byn Uthamra. Även *in Wlthambre* förekommer här. Bytet gäller ett mindre jordstycke – 4 örtugland – i Uthamra som frälsemannen Anders Olofsson i Lövharna i Skepptuna socken ger till en kanik vid Uppsala domkyrka mot jord i Hjälmså i Husby-Långhundra socken och mellangift i pengar.

Jordeböckerna från Gustav Vasas tid utgör det äldsta källmaterialet som visar byarnas storlek och ägarförhållanden. Enligt jordeboken över kyrklig jord i Uppland 1538 (delvis 1534) låg då den största av sockenkyrkans gårdar i Uthamra, taxerad till 11 öresland. 1539 års jordebok visar, att det fanns tre utjordar av skattenatur i byn, varav två ägdes av skattebonden i Säby och en hörde till Kragsta, båda grannbyar till Uthamra. Skattejorden var sammanlagt drygt 13 öresland. Kyrkohemmanets storlek var enligt 1553 års jordebok minskad till 6 öresland, sannolikt på grund av att en skatteutjord återbördats från kyrkan som följd av Västerås recess. I Uthamra fanns också ett frälsehemman.

Efter 1556 är det en lucka i jordeböckerna för Vallentuna härad fram till 1570. Kyrkohemmanet är då detsamma, 6 öresland, och skatteutjordarna har slagits ihop till ett skattehemman om 13 öresland. Frälsehemmanet har övergått till kungens arv och eget med jordetalet 5 öresland. Därmed är det klart att Uthamras jordetal är 24 öresland eller omvandlat jämnt 3 markland, vilket är detsamma som för grannbyn Kragsta.

Kung Gustavs förvärv av frälsehemmanet i Uthamra är dokumenterat genom ett pergamentsbrev från 1555. Bland gårdarna som han förvärvar ingår en mindre gård i Uthamra och en stor gård i Gällsta, även denna en grannby till Uthamra.

På 1540- och 1550-talen bodde alltså bara två bönder i Uthamra, vilket bekräftas av tiondelängden från 1551. Uthamra är under medeltiden en typisk by inom Vallentuna härad och Uthamra har många likheter med grannbyn Kragsta som också bestod av skattejord, kyrkojord och frälsejord.

Nyare tid

På 1630-talet inleddes en översyn av de stående jordskatterna, som fanns redovisade i kronans jordeböcker under 1500-talet. En unik nyhet i denna översyn blir att marken också skall visas i en kartbild. Resultatet kom att kallas den geometriska jordeboken. För det mycket omfattande fältarbetet rekryterades och utbildades en grupp lantmätare

från Uppsala universitet. Lantmäteriet hade inrättats 1628. I Vallentuna socken utfördes arbetet 1636 av lantmätaren Thomas Christiernson. Uthamra by i den geometriska jordeboken framgår av kartbilden i texten. Marken inom *Ulthambra* var enligt denna uppdelad på följande sätt (texten är huvudsakligen direkt citerad ur jordeboken):

Vlthambra, heman – 3 [hemman]

Skatte – 13 öresland
Utsäde, det ena året, 12 tunnor (tvåskiftesbruk bedrevs med odling ena året och träda nästföljande år)
En utjord på Lindö ägor
I vreten, utsäde 1 1/8 tunna
Det andra året, utsäde 11 tunnor
I vreten, utsäde 1 1/8 tunna
Hö, 32 lass

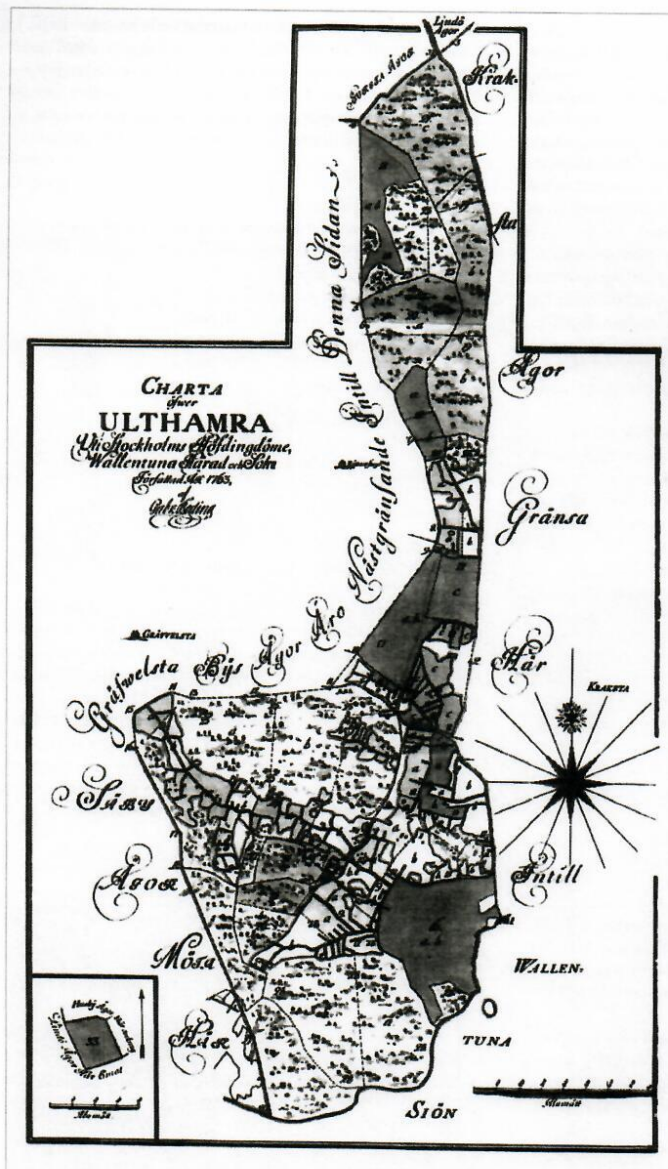
Frälse - 1 5 1/2 öresland
Utsäde den ena året, 5 tunnor
Det andra året, 4 1/2 tunnor
I vreten 1/8 tunna
Härdvallsäng, 13 lass

Frälse - 2 5 1/2 öresland
Lika i åker och äng med det andra.

Vid denna tidpunkt består Uthamra av 24 öresland. Om man ger sig ut på Uthamras marker idag med kartan från 1636 som hjälp, finner man att mycket är sig likt såsom odlingslotternas läge. Bygränsen återges med en rödprickig linje på kartan, och platserna för femstenarör längs gränsen är tydligt angivna. Bilden nedan visar ett femstenarör år 2004. Det är osäkert hur gammal denna typ av gränsmarkering är, men troligen har den funnits på samma plats sedan åtminstone tidig medeltid. Till saken hör, att dessa gränsmarkeringar inte är skyddade enligt forminneslagen.

Femstenarör, ett gränsmarkeringsröse bestående av fem stenar varav en är rest. Röset på bilden finns utmärkt på 1636 års karta över Uthamra. Foto: Svante Berg.

Lantmäterikartan från 1763 visar omfattningen av Uthamra gårds ägor.

Kartorna i den geometriska jordeboken skiljer sig från vad vi brukar förvänta oss av en kartbild. Vägar har t ex inte ritats in. Däremot finns diken på odlad mark återgivna. Placeringen av Uthamra bys tre gårdar stämmer troligen, men varje gård återges med en enda hussymbol och inte med ett antal husenheter som den bestod av.

En viktig förändring för Uthamra by inträffade, när storskiftet genomfördes 1763. Före storskiftet hade åkermarken varit uppdelad på ett stort antal smålotter. Denna

ofta plottriga uppdelning betingades säkerligen av att varje gård i byn skulle få sin del av de olika jordarna. Nackdelen var att ett någotsånär rationellt jordbruk inte kunde bedrivas. Storskiftet som skulle råda bot på detta reglerades av en lantmäteristadga från omkring 1750. Storskiftet skulle genomföras, om en markägare i byn begärde det.

Bilden t v visar den karta som gjordes av lantmätaren Gabriel Boding vid storskiftet. Man ser, att kartritningen på drygt hundra år utvecklats med fler detaljer, och kartan över Uthamra by är närmast ett konstverk. T ex finns vägarna medtagna och gårdarna återges mera fullständigt i jämförelse med 1636 års karta.

Texten som dokumenterade storskiftet är intressant. "År 1763 d 2 augusti, Efter Landshöfdingens och Riddarens av Kongl. Majt:s Nordstjerna Orden Högvälborne Herr Carl Bromans Remiss af d 27 April 1761, företog Undertecknad Ordinarie Landmätare en laga storskiftes delning uti Uthamra by i Wallentuna Härad och Socken, hvilcken by består af följande lägenheter.

A Frälseheman 1 Mantal, Possideras af Capitainen och Riddaren av Kongl. Svärds Orden, Vålborne Herr Joh. Anckarstöm och består af 11 öresland.

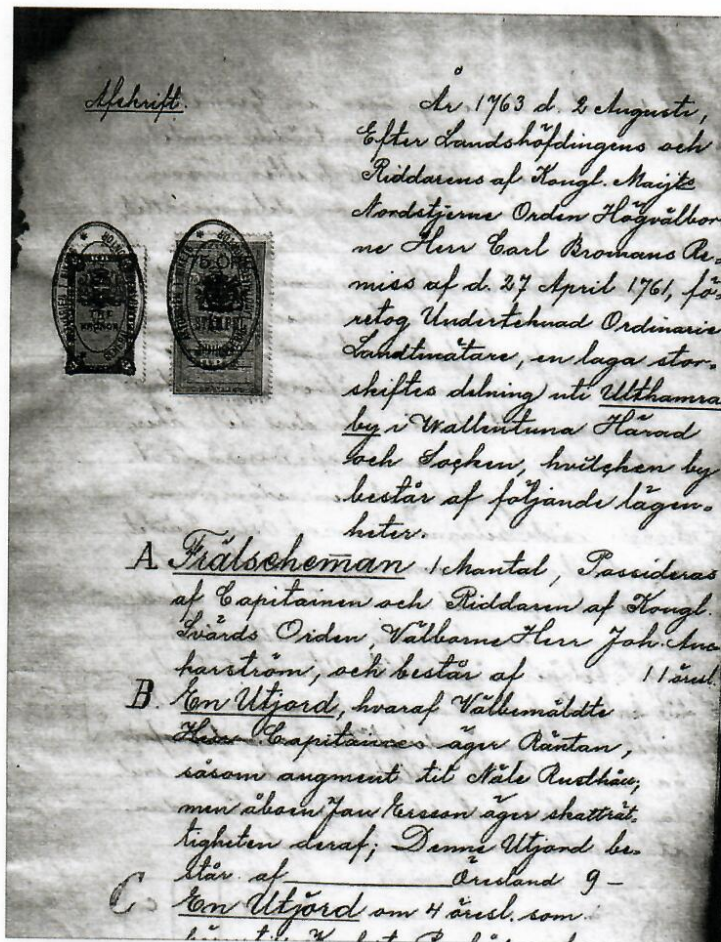
B En Utjord, hvaraf Vålbemäldte Herr Capitainen äger Råntan, såsom augment til Näle Rusthåll, men åboen Jan Ersson äger skattringheten deraf; Denne Utjord består af öresland 9.

C En Utjord om 4 öresl. som hörer till Kraksta Rusthåll, och hvaraf nyssnämde Jan Ersson äger 1, Och Rusthållarne uti Kraksta, Jan Persson, Måns Ersson och Eric Ersson äro tillsammans ägare af 3. Öresland 24"

Jordetalet är alltså fortfarande 24 öresland, vilket är ett rent taxeringsmått som fungerar som byamål, dvs anger hemmanets andel i byn. Den störste ägaren inom Uthamra by vid detta tillfälle är Jacob Johan Anckarstöm d ä, fadern till Jacob Johan Anckarström d y som avlossade skottet mot Gustav III på operamaskeraden den 16 mars 1792.

1800- och 1900-tal

Under första hälften av 1800-talet slås Uthamra bys tre

Inledande sida ur dokument rörande storskifte inom Uthamra by 1763. Avskrift från början av 1900-talet.

hemman samman och Uthamra gård bildas. Dock finns fortfarande 1804 fyra ägare till Uthamras hemman. Uthamra har huvudsakligen behållit samma marker, men det har då och då skett markjusteringar med omgivande byar och gårdar genom köp eller byten men också genom att ny mark tillkommit vid regleringen av vattennivåerna på Kallängarna i västra Vallentuna. Till detta kommer under 1900-talet en omfattande avstyckning för fritidsbebyggelse eller på senare år åretruntboende. Avstyckningen av tomter för bebyggelse hör naturligtvis samman med Vallentunas expansion som förort till Stockholm.

- Omkring 1830 förs Säbys utjord på båda sidor Vallentunasjön till Uthamra. Köpeskillingen är 2 000 riksdaler banco. Detta innebär att den gamla gränsen mellan Uthamra by och Säby by som finns på 1636 års karta inte längre gäller helt ut.

- Ett av Vallentuna sockens nio båtsmanstorp finns på

Uthamras mark. Båtsmännen var örlogsflottans motsvarighet till den indelte soldaten på land. Uthamra by svarade för torp och en del annat som han behövde för uppehållet och för tjänsten i flottan.

På tjänstefri tid var båtsmannen torpare. Uthamras båtsmanstorp finns inritat på bl a kartan från 1763. Systemet med indelta soldater och båtsmän avskaffades 1901. Hur länge torpet används här efter är oklart, men endast grundstenarna för hus och källare finns kvar idag.

- År 1887 säljs Uthamra på exekutivauktion. Köpeskillingen är 28 250 kronor.

- År 1908 genomförs laga skifte. Denna förrättning sker relativt sent, eftersom laga skifte på de flesta håll genomförts under 1800-talet. Vad laga skiftet innebär i form av markförändringar för Uthamra, t ex i förhållande till storskiftet 1763, har inte utretts.

- Under hela 1800-talet sker ägarskiftet på Uthamra, oftast genom arv.

- Uthamra gård har sedan år 1955 fastighetsbeteckningen Uthamra 6:1 och avstyckade fastigheter ges beteckningar som Uthamra 1:115, 6:37 osv. Det är inte helt lätt att tränga igenom systemet för fastighetsbeteckning inom Uthamra. Det förekommer t ex fastighetsbeteckningar inom Uthamras gamla marker med Säby som stamfastighet.

- Nuvarande ägarens släkt kommer in som ägare eller arrendator av Uthamra gård på 1850-talet. Nuvarande ägaren brukar åkerjorden fram till 1970, varefter den är utarrenderad.

- Uthamra gård omfattar idag cirka 150 hektar, varav cirka 50 hektar är åker och 100 hektar är skog.

- Gårdens byggnader förnyas under 1890-talet, en ny huvudbyggnad uppförs liksom ladugård och stall, bryggghus mm. Från 1700-talet eller tidigt 1800-tal finns en flygelbyggnad och en visthusbod. Huvudbyggnaden förstörs vid en brand 1962 och återuppbyggs ej. Den äldre flygelbyggnaden blir nu gårdens huvudbyggnad.

Artikeln är en redovisning inom projektet Gårdshistoria inom Vallentuna hembygdsförening. I detta projekt har hittills deltagit Eva Kristiansson, innehavare av Uthamra gård, Sigge Rahmqvist och Jan Wirstad.